Shivaji College Hingoli Dist

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 10 No - 3 Issue - 30 Sept-Dec. 2022 ISSN-2347-9639

39Years

VICHAR MANTHAN

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

IIJIF
Impact Factor
2.283

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

मार्गदर्शक
प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे

अथर्व

संपादक
प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार
प्राचार्य डॉ. मनोहर पाटील । प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे । डॉ. लियाकत खान । डॉ. विठ्ठल दहिफळे

PRINCIPAL
Shivaji College
Hingoli. Dist. Hingoli

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासन परिषद
Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985

VICHAR MANTHAN
विचारमंथन

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(A Peer Reviewed Journal)
Vol. - 10, No - 3 Issue - 30 Sept-Dec 2022 ISSN- 2347-9639

♦ Editor ♦

Prin. Dr. Pramod Pawar

Prin. Dr. Manohar Patil
Prof. Dr. Liaqat Khan
Prof. Dr. Ravindra Bhanage
Prin. Dr. Bal Kamble
Dr. Vitthal Dahiphale
Dr. Sandip Nerkar

♦ President ♦
Prin. Dr. Pramod Pawar
Email : pramodpawar1761@gmail.com
Mob : 9423582073

♦ Secretary ♦
Prin. Dr. Manohar Patil
Email : manoharpatil123@gmail.com
Mob : 9422287053

♦ Guided by ♦
Prin. Dr. P. D. Deore
11, Shri Samarth Appartment, Chitrangan Soc.,
Savarkar Nagar, Gangapur Road, Nashik-13
Mob : 9423980457

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference
Reg. No. MAH/12-83/Aurangabad-F-985
Visit Us : vicharmanthanjournal.org
E-mail : vicharmanthanjournal@gmail.com

Shivaji College Hingoli Dist. Hingoli

PRINCIPAL
Shivaji College
Hingoli. Dist. Hingoli

Shivaji College Hingoli Dist Hingoli

✻ अनुक्रमणिका ✻

१. भारत-श्रीलंका संबंध १
डॉ. डी. एस. पटवारी

२. नवीन आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्था १४
डॉ. प्रमोद राजेंद्र तांबे

३. भारत आणि दक्षिण आशिया १७
प्रदीप उत्तम वेताळ
डॉ. मनीष सोनवणे

४. ब्रिक्स संघटना आणि भारताची भूमिका २२
डॉ. किशोर जगन्नाथ गटकळ

५. सार्क संघटनेतील भारताची भूमिका २५
डॉ. संजय गायकवाड

६. भारतीय परराष्ट्र धोरणातील 'सॉफ्ट पॉवर'ची भूमिका २९
मयूर गिरीश पेठकर

७. जागतिक राजकारणात अलिप्ततावादी चळवळीची भूमिका ३२
डॉ. कल्याण गोलेकर

८. भारत व चीन संबंध ३५
डॉ. संजय मोहाडे

९. भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सातत्य आणि बदल ३८
डॉ. सुखनंदन ढाले

१०. जी-२० आणि भारताचे अध्यक्षपद ४३
डॉ. रविराज अंबादास वटणे

११. रशिया-युक्रेन संघर्षाचा प्रभाव ४८
डॉ. कल्पना मुरलीधर आहिरे
डॉ. गणेश सुकदेव रोडे

१२. रशिया-युक्रेन युद्ध आणि त्याचे जागतिक परिणाम ५४
प्रा. भोये सुरेश मुरलीधर

१३. भारत आणि जी-२० .... ५७
प्रा. डॉ. ज्योती पापा बिडलान
डॉ. प्रमोद राजेंद्र तांबे

१४. भारतीय परराष्ट्रीय धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतरे ६०
प्रा. श्रीमती व्ही. आर. जाधव

१५. भारत-नेपाळ संबंधांमधील बदलते आयाम ६५
डॉ. सौ. श्रद्धा विनोद कोठावळे

PRINCIPAL
Shivaji College
Hingoli. Dist. Hingoli

Vichar Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN - 2347-9639 Vol- 10 No-3 Issue-30 Sept-Dec 20..

भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सातत्य आणि बदल

डॉ. मुख्यमंत्र थोरे,
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
शिवाजी कॉलेज, हिंगोली

सारांश

नव्या जागतिक संरचनेत भारताला अधिक व्यापक भूमिका वठवण्याची संधी आहे. त्यासाठी भारताने आदर्शवादी संकल्पनांच्या जोखडातून बाहेर पडून वास्तवाची कास धरायला हवी. गेले काही महिने कोविड महासाथीमुळे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी जागतिक स्तरावर होत असलेले सहकार्य, लडाखमध्ये चीनबरोबर नव्याने उसळलेला संघर्ष, चीनला अटकाव करण्यासाठी 'क्वाड' गटाच्या स्थापनेला आलेला वेग, अमेरिकेशी भारताने केलेला 'बेका' करार, अमेरिकेत नुकत्याच पार पडलेल्या अध्यक्षीय निवडणुकीत जोसेफ बायडन यांचा झालेला विजय; यासह अन्य काही घडामोडींमुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांची मोठ्या प्रमाणावर चर्चा होताना दिसते. कोविडचा उगम चीनमधून झाला आणि त्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी चीनने वेळीच पावले उचलली नाहीत. तसेच या संकटाचा लाभ उठवत चीन भारतासह अनेक शेजारी देशांशी असलेल्या सीमावादांमध्ये आक्रमक भूमिका घेताना दिसत आहे. परिणामस्वरूप जागतिक जनमत सध्या चीनच्या विरोधात गेले आहे. चीनचे वर्तन सुधारण्यासाठी किंवा त्याला धडा शिकवण्यासाठी जग नवीन मांडणी करत आहे. आगामी जागतिक संरचनेत भारताला अधिक व्यापक भूमिका वठवण्याची संधी प्राप्त होत आहे. त्या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात भारताने आजवर केलेल्या वाटचालीचा थोडक्यात आढावा घेणे उद्बोधक ठरू शकते.

संज्ञा : परराष्ट्र धोरण, राष्ट्र, सार्वभौम राष्ट्र, राष्ट्रहित, अलिप्ततावाद, वसाहतवाद, साम्राज्यवादाला विरोध, वर्णद्वेष विरोध, जागतिक शांतता, प्रादेशिक सहकार्य, नि:शस्त्रीकरण.

प्रस्तावना

परराष्ट्र धोरण म्हणजे देशाच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीसाठी इतर देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखणे होय. राष्ट्र-राष्ट्रातील संबंध विशिष्ट तत्त्वे आणि धोरणांवर आधारित असतात. अशा तत्त्वे आणि धोरणांना परराष्ट्र धोरण म्हणतात. परराष्ट्र धोरणाची तत्त्वप्रणाली साधी आणि संमिश्र असते. परराष्ट्र धोरणात राष्ट्र-राज्याची राजकीय उद्दिष्टे, नैतिक तत्त्वे आणि राष्ट्रहिताची परिभाषा यांचा समावेश होतो. राष्ट्र-राज्याच्या निर्मितीशी संबंधित ऐतिहासिक घडामोडी, राष्ट्र निर्मितीची वैचारिक तत्त्वे, चौकट आणि राष्ट्र-राज्याच्या अस्तित्वाचे तार्किक अधिष्ठान यांच्या संगमातून राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाचा उगम होतो. राष्ट्राच्या राज्यसंस्थेचा प्रकार, अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप व राजकीय परिस्थिती, भौगोलिक स्थान आणि सांस्कृतिक जडणघडण यांच्या संयुक्त चौकटीतून परराष्ट्र धोरणाला आकार प्राप्त होतो.[१] आधुनिक काळात राष्ट्र, राज्यांना आपापल्या राष्ट्रहिताचे रक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी परराष्ट्र धोरण आखण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. रा[illegible] या संकल्पनेचे आकलन करताना भारतीय जनमानसावर प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या विचारांचा मोठा पगडा होता. एकेकाळी ऐहिक आणि आध्यात्मिक पातळीवर संपन्न असलेली भारतीय संस्कृती परकीयांच्या आक्रमणांनी आणि नियंत्रणाने लयास गेली. तिची सर्व बाजूंनी [illegible] करण्यात आली. शतकानुशतकांच्या विपन्नावस्थेतून १९४७ साली बाहेर आल्यानंतर या महान संस्कृतीच्या पुनरुत्थानाच्या प्रक्रियेला आरंभ झाला आणि आपल्या अंगभूत क्षमतांमुळे ही संस्कृती यथावकाश जागतिक मंचावर आपले अपेक्षित स्थान मिळवेल, या आशावादातून भारतीय परराष्ट्र व्यवहाराची पायाभरणी झाली.[२] भारताचे प्राचीन काळापासून जगातील इतर देशांशी सौहार्दाचे संबंध होते. पण ब्रिटिश राजवटीमध्ये त्यांच्या वसाहतवादी हेतूने प्रेरित परराष्ट्र धोरणामुळे भारताच्या इतर देशांशी असणाऱ्या संबंधांमध्ये बदल झाला. भारताच्या परराष्ट्र धोरणा[illegible]

PRINCIPAL
Shivaji College
Hingoli. Dist. Hingoli

स्थूल अर्थव्यवस्था स्वातंत्र्यानंतर कार्यान्वित झाली. स्वतंत्र, सार्वभौम राष्ट्र म्हणून अलिप्तत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व या तत्त्वांवर आधारित परराष्ट्र धोरणाचा पुरस्कार केला गेला. स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून ते आजपर्यंत देशाच्या परराष्ट्र धोरणनिर्मितीवर पंतप्रधानांचा विशेष प्रभाव दिसून येतो. स्वातंत्र्यानंतर पहिले पंतप्रधान आणि परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पं. नेहरू यांनी ब्रिटिशांच्या परराष्ट्र धोरणातील कटू अनुभवापासून बोध घेत देशाचे परराष्ट्र धोरण आखले. या धोरणाची अलिप्ततावाद, वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादाला विरोध, वर्णद्वेष विरोध, जागतिक शांतता, प्रादेशिक सहकार्य, निःशस्त्रीकरणाला पाठिंबा ही प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात या उद्दिष्टानुसार भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्धारित केले जात आहे.

उद्दिष्टे

१. भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करणे.

२. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या वाटचालीचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

१. आधुनिक काळात राष्ट्र, राज्यांना आपापल्या राष्ट्रहिताचे रक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी परराष्ट्र धोरण आखण्याची आवश्यकता आहे.

२. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून ते आजपर्यंत देशाच्या परराष्ट्र धोरणनिर्मितीवर पंतप्रधानांचा विशेष प्रभाव दिसून येतो.

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची वाटचाल

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी स्वातंत्र्यानंतर सलग १७ वर्षे पंतप्रधानपद आणि परराष्ट्र व्यवहार खाते सांभाळले. महात्मा गांधी यांच्या सहिष्णुता, अहिंसा, नीतीमत्ता या आदर्शवादी विचारांचा पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंवर प्रभाव होता. त्यामुळे नेहरूंनीही शांतता आणि नीतीमत्ता या तत्त्वांचा परराष्ट्र धोरणात वापर केला.[३] मात्र जागतिक वास्तवाकडे त्यांचे दुर्लक्ष झाले. परराष्ट्र व्यवहाराच्या बाबतीत हा काळ विरोधाभासाचा होता. स्वातंत्र्य चळवळीवर नेहरू 'एशियन मन्रो डॉक्ट्रिन'ची मांडणी करत होते.[४] 'आशिया हा केवळ आशियाई लोकांसाठी' असे म्हणत कोणत्याही परकीय शक्तीने आशियात तळ ठोकण्यास विरोध करण्याची भाषा करीत होते. इंडोनेशियातील बांडुंग येथे आशियाई आणि आफ्रिकेतील नवस्वतंत्र देशांची परिषद घेऊन आर्थिक संघाच्या नेतृत्वाची तयारी करत होते. त्यात त्यांना चीनचे सहकार्य हवे होते. त्यामुळे चीनकडून असलेला धोका हे ओळखता त्याला सतत खूश करण्याचेच धोरण स्वीकारले गेले. नेहरू हे १९५०च्या दशकात ब्रिटिशकालीन भारत आणि चीनमध्ये 'बफर स्टेट' म्हणून काम करणारा तिबेट 'पंचशील' करार करून चीनचा भाग असल्याचे मान्य केले. ब्रिटिशांचे वारसदार म्हणून तिबेटमधील भारताला असलेल्या विशेषाधिकारांवर पाणी सोडले. त्यामुळे इतिहासात प्रथमच भारत आणि चीनच्या सीमा एकमेकांना भिडल्या. जो शत्रू तिबेटच्या पलीकडे होता, तो हिमालयात भारताच्या दाराशी आणून ठेवला. इतकेच नव्हे, आज भारत संयुक्त राष्ट्रांच्या ज्या सुरक्षा समितीचे स्थायी सदस्यत्व मिळवण्यासाठी झगडत आहे, ते पूर्वी भारताला आपणहून देण्यात आले होते. नेहरूंनी ते न स्वीकारता चीनला बहाल केले. आता तोच चीन भारताला या बड्या पाच देशांच्या गटात शिरकावही करू देत नाही. चिनी आक्रमणानंतर नेहरू विश्वासघाताच्या भावनेने खचले. त्यांचे १९६४ साली निधन झाले.

पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांची कारकीर्द अल्पजीवी ठरली. मात्र त्यांनी १९६५ च्या युद्धात पाकिस्तानचा खंबीरपणे मुकाबला केला. युद्धसमाप्तीनंतर सोव्हिएत युनियनच्या मध्यस्थीने ताश्कंद येथे शांतता करार झाला आणि तेथेच शास्त्रींचे निधन झाले.[५]

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी वडिलांचा भाबडा आशावाद आणि आदर्शवाद सोडून १९७१ साली सोव्हिएत युनियनशी २० वर्षांचा मैत्री करार केला आणि भारताला रशियन लष्करी सामग्रीचा ओघ सुरू झाला. त्याचा १९७१ च्या बांगलादेश मुक्ती युद्धात उपयोग झाला. याच वेळी अमेरिकेने भारतावर दबाव टाकण्यासाठी बंगालच्या उपसागरात नौदल पाठवले होते. यानंतर बरीच वर्षे रशिया भारताचा खात्रीलायक मित्र बनला असून आज भारताची साधारण ६८ टक्के संरक्षणसामग्री रशियाकडून घेतलेली आहे.[६] या रशियन युद्धसामग्रीच्या पुरवठ्याने भारतीय सेनादलांना नवा जोर चढला होता. १९७१ च्या युद्धातील विजयाने आत्मविश्वास दुणावला होता. एकीकडे परराष्ट्र धोरणातील नेहरूप्रणीत आदर्शवाद कायम होता. सोव्हिएत युनियनचे १९९१ च्या दरम्यान अचानक

PRINCIPAL
Shivaji College
Hingoli, Dist. Hingoli

Shivaji College Hingoli Dist. Hingoli

शीतयुद्ध संपले आणि भारतीय परराष्ट्र धोरणकर्त्यांपुढे नवीन आव्हान निर्माण झाले. देशाची आर्थिक गंगाजळी संपत आल्याने नाइलाजास्तव पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी नवे आर्थिक धोरण १९९१ मध्ये जाहीर केले.[८] मिश्र अर्थव्यवस्था सोडून मुक्त अर्थव्यवस्था स्वीकारली. यानंतरच्या काळात भारताने आपला रोख 'अमेरिका' या महासत्तेकडे वळवला आणि 'लूक ईस्ट पॉलिसी' (पूर्वाभिमुख धोरण) राबवण्यास सुरुवात केली.[९]

२०१४ मध्ये नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील सरकार अस्तित्वात आल्यानंतर परराष्ट्र व्यवहारास कलाटणी [illegible] आली. नरेंद्र मोदी यांनी त्यांच्या शपथविधीसाठी शेजारी देशांच्या नेत्यांना आमंत्रित केले होते. पण त्यातील सकारात्मकता पाकिस्तानच्या दहशतवादी कारवायांनी नष्ट केली. नरेंद्र मोदींनी पंतप्रधान म्हणून नेपाळचा दौरा केला. पण आज तोच नेपाळ चीनच्या कच्छपी जाऊन भारतीय भूप्रदेशावर हक्क सांगत आहे. बांगलादेश, म्यानमार, श्रीलंका, मालदीव या देशांत चीनचा प्रभाव वाढत आहे. नेहरूंच्या काळात परराष्ट्र व्यवहारांत जसा त्यांच्या वैयक्तिक करिष्म्याचा वाटा होता तसाच नरेंद्र मोदीही निर्माण करू पाहत आहेत. पण या दोघांनाही त्यात अपयश आल्याचे दिसते. डोनाल्ड ट्रम्प यांच्याशी जवळीक करूनही त्यांनी व्हिसा धोरणात भारताला फटका दिला. अमेरिकेच्या अधिक जवळ जाताना भारताला इराणसारखा मित्र दुरावल्याने इराणमधून होणारा स्वस्त तेलपुरवठा बंद झाला आहे आणि चाबहार बंदरासारख्या महत्त्वाच्या प्रकल्पांचे भवितव्य अनिश्चित झाले आहे. चीनचे अध्यक्ष शी जिनपिंग भारत दौऱ्यावर असताना त्याच वेळी चीन लडाखमध्ये घुसखोरी करत होता.[१०] त्यामुळे चीनबाबत पंडित नेहरूंप्रमाणेच नरेंद्र मोदींनीही हात पोळून घेतले आहेत. लडाखमध्ये चीनने युद्ध निवळण्यासाठी आता कितीही प्रयत्न केले तरी चीनने तुकड्या मागे घेत नाही. अमेरिकेच्या अधिक जवळ जाण्याने रशियाशी भारताचा दुरावा होत आहे. रशियाने आता पाकिस्तानला शस्त्रपुरवठा सुरू केला आहे. तसेच तो चीनच्या अधिक जवळ जात आहे. इराणशी चांगले संबंध असूनही तेलपुरवठ्यासाठी आज देशाला [illegible] करावे लागू नये म्हणून भारताने [illegible] संबंधांना [illegible] दिल्ली [illegible] आज देशात [illegible] अर्थात भारताचे परराष्ट्र धोरण [illegible] दिसते.

जागतिक राजकारणातील बदल आणि भारत [illegible]

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मुक्त [illegible] भू-राजकीय घडामोडींमुळे सध्या जागतिक स्थि[illegible] देशांमध्ये संघर्षात्मक बदल होत आहेत. [illegible] पश्चिमी मध्यपूर्वेतील घडामोडी म्हणजे, [illegible] चीनचे आपल्या राष्ट्रीय [illegible] लादलेला मसुदा आणि [illegible] अफगाणिस्तानातील [illegible] अस्थिरता [illegible] प्रसिद्ध [illegible] [illegible] आर्थिकदृष्ट्या [illegible] आणि [illegible] प्रयत्न करत आहे. [illegible] वाढलेला राजकीय प्रभाव आणि [illegible] [illegible] चीनने आपला हक्क [illegible] आहे. [illegible] म्हणजे, अमेरिकेचे [illegible] [illegible] [illegible] अस्थिरता. या देशांमध्ये [illegible] अमेरिकेने [illegible] [illegible] [illegible] अस्थिरता [illegible] अधिकच वाढली आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यांचा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

PRINCIPAL
Shivaji College
Hingoli. Dist. Hingoli

Vichar Manthan (A Peer Reviewed Journal) ISSN - 2347-9639 Vol-10 No-3 Issue-30 Sept-Dec 2022

जगातील विविध देशांची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि विशेषतः आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या आनुषंगाने असणारी धोरणे बदलताना दिसत आहेत. तेव्हा भारतानेही नवीन बदलत्या धोरणांच्या आनुषंगाने आपले धोरण आता बदलण्यास सुरुवात केली आहे. सध्याच्या घडीला भारताने जगात जे स्थान निर्माण केले आहे तसेच, जगाच्या पटलावर भारताची जी छबी आहे, त्या दृष्टीने विचार करता जगातील कोणत्याही राष्ट्राला भारत व भारताच्या भूमिकेला दुर्लक्षित करून चालणार नाही. मात्र, ज्या वेगाने वैश्विक घटनाक्रम घडत आहेत, त्यावरून त्याच वेगाने विविध देशांमधील संबंध नवीन पद्धतीने परिभाषित होताना दिसून येत आहेत. रशियाचे परराष्ट्रमंत्री सर्गेई लावरोव यांच्या आताच्या भारत यात्रेच्या माध्यमातून नवीन संकेत समोर आले आहेत. महत्त्वपूर्ण म्हणजे या काळात, परराष्ट्रमंत्री एस. जयशंकर यांनी आपल्या रशियाच्या समवेत भारत-रशियाच्या वार्षिक शिखर परिषदेच्या तयारी संदर्भात, आण्विक, अवकाश आणि संरक्षण क्षेत्रातील दीर्घकालीन भागीदारी आणि संबंधांच्या विविध आयामांचा समावेश केला. जगभरातील परिस्थिती बदलत असताना, मुत्सद्दी स्तरावर वेगवेगळ्या देशांमधील नवीन सामंजस्य विकसित होत आहे. बदलत्या आंतरराष्ट्रीय समीकरणांमध्ये भारताने आपली मजबूत उपस्थिती नोंदविली आहेच. परंतु, ज्या वेगाने नवीन जागतिक घडामोडी घडत आहेत. त्या देशांनुसार संबंधदेखील नव्याने परिभाषित केले जात आहेत. या दृष्टिकोनातून, रशियन परराष्ट्रमंत्री सर्गेई लावरोव यांची भारत भेट नक्कीच महत्वाची आहे.[१२] जगात नवीन मुत्सद्दी समीकरण तयार होत असल्याने भारत पूर्णपणे तटस्थ राहू शकत नाही. विशेषत: त्या वेळी ज्या वेळी जगात घडणाऱ्या कोणत्याही सामान्य उलथापालथीचा परिणाम भारताच्या हितावरही होऊ शकतो. शीतयुद्धानंतरच्या काळात शांतता आणि सहकार्याची घोषणा जागतिक दृष्टिकोनातून बळकट झाली आहे. परंतु, अमेरिका आणि रशिया यांच्यात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संघर्ष होण्याच्या मार्गाने विविध ध्रुवांचे संतुलन नवीन आकार घेऊ शकते. ही चिन्हे लक्षात घेता, भारत नेहमी जागरुक राहिला आहे. म्हणूनच एकीकडे अमेरिकेशी असणाऱ्या संबंधांना जोपासताना दुसरीकडे रशियाबरोबरच्या जुन्या व बळकट नात्यावर परिणाम होणार नाही, याची दक्षता भारत बाळगताना दिसतो. वास्तविक, या वर्षाच्या अखेरीस भारत आणि रशियादरम्यान वार्षिक शिखर परिषद होणार आहे. या स्तराचे आयोजन करण्यासाठी पूर्वतयारी आवश्यक आहे, म्हणून दोन्ही परराष्ट्रमंत्र्यांमध्ये या विषयावर विशेष चर्चा झाली. परंतु, भारत आणि रशिया यांचा परमाणु, अवकाश आणि संरक्षण क्षेत्रात भागीदारीचा दीर्घ इतिहास असल्याने नवीन परिस्थितीत या विषयावर विचार होणे स्वाभाविक आहे. या व्यतिरिक्त, ऊर्जा आणि प्रादेशिक क्षेत्रातील भारत आणि रशिया यांच्यात वाढीव सहकार्यासह क्षेत्रीय आणि जागतिक विषयांवर ठोस संवाद झाला. खासकरून 'कोविड-१९' या साथीचे आव्हान आहे.[१३] 'कोविड' प्रतिबंधात्मक लसीविषयी चर्चा होणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

१. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची स्थूल जडणघडण स्वातंत्र्यपूर्व काळातच झाली.
२. राष्ट्र-राज्यांच्या निर्मितीशी संबंधित ऐतिहासिक घडामोडी, राष्ट्रनिर्मितीची वैचारिक तत्त्व चौकट आणि राष्ट्र-राज्यांच्या अस्तित्वाचे तार्किक अधिष्ठान यांच्या संगमातून राष्ट्राच्या परराष्ट्र धोरणाचा उगम.
३. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुरू असलेल्या दोन भू-राजकीय घडामोडींमुळे जगातील विविध देशांच्या परराष्ट्र धोरणात बदल होत आहेत.
४. भारतीय नेतृत्वावर शांतता, सहिष्णुता, अहिंसा, नीतीमत्ता या आदर्शवादी कल्पनांचा अतिरेकी प्रभाव असल्याने जागतिक वास्तवाकडे दुर्लक्ष झाले.
५. भारताचे परराष्ट्र धोरण गेल्या काही वर्षांत काहीसे वास्तववादी होताना दिसते.
६. जगातील विविध देशांच्या धोरणातील बदलामुळे भारतानेही आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल करण्यास सुरुवात केली आहे.

समारोप

परराष्ट्र धोरणातील कल्पनाविलास अद्याप पूर्णपणे संपलेला नाही. अलिप्ततावादाची जागा आता 'स्ट्रॅटेजिक ऑटोनॉमी'ने (व्यूहात्मक स्वायत्तता) घेतली आहे. म्हणजे सामरिक किंवा व्यूहात्मक निर्णय घेताना

PRINCIPAL
Shivaji College
Hingoli. Dist. Hingoli

Shivaji College Hingoli Dist. Hingoli

दबाव येऊ न देता स्वायत्तपणे निर्णय घेणे. पण, देश जोपर्यंत आर्थिक, औद्योगिक, संरक्षण, संशोधन आणि ऊर्जा आदी क्षेत्रांत स्वयंपूर्ण बनत नाही, तोपर्यंत 'स्ट्रॅटेजिक ऑटोनॉमी' या संकल्पनेला काही अर्थ नाही. तिच गोष्ट 'सॉफ्ट पॉवर' किंवा 'सौम्यशक्ती'ची. जगात योगसाधनेविषयी कुतूहल वाढले, भारतीय चित्रपट लोकप्रिय होऊ लागले. इडली-वडा-सांबार अशा दोन-चार भारतीय पदार्थांची नावे ऑक्सफर्ड शब्दकोशात सामील झाली म्हणजे भारताचे युग अवतरले, असे मानण्याची रीत आजकाल पाहावयास मिळते. एकंदर परराष्ट्र व्यवहारात या बाबींचे महत्त्व मर्यादित आहे, हे समजून घेतले पाहिजे. परराष्ट्र धोरण हे मूलतः आर्थिक-व्यापारी आणि संरक्षणविषयक हितसंबंधांतून आकाराला येत असते. या दोन्ही आघाड्यांवर आज भारत निर्णायक वळणावर उभा आहे. या संदर्भात भारत आता जे निर्णय घेतो त्यावर त्याचे बऱ्याच अंशी भवितव्य अवलंबून असणार आहे. तेव्हा, निर्णय घेताना तो विचारपूर्वक घेणे आणि एकदा निर्णय घेतला की, अनेक आघाड्यांवर युद्धपातळीवर कामाला लागणे, यावाचून गत्यंतर नाही. तसे करताना फुकाच्या आदर्शवादी संकल्पनांच्या जोखडातून देशाला बाहेर काढण्याबरोबरच वास्तवाची कास धरणे, ही मोठी आव्हाने असणार आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

१. पाटील, डॉ. वा. भा., (२०१५), भारताचे परराष्ट्र धोरण, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, १.

२. वाघ, डॉ. एस. एम., (२०१७), भारत शेजारी राष्ट्रे आणि परराष्ट्र धोरण, जळगाव, अ... पब्लिकेशन्स, १.

३. पाटील, डॉ. वा. भा., (२०१५), भारताचे परा... धोरण, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, ८...

४. देवळाणकर, डॉ. शैलेन्द्र, (२००८), संयुक्त रा... पुणे, प्रतिमा प्रकाशन, ९८.

५. तोडकर, डॉ. बी. डी., (२०१५), आंतरराष्ट्री... राजकारण, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, ५८...

६. वाघ, डॉ. एस. एम., (२०१७), भारत शेजारी राष्ट्रे आणि परराष्ट्र धोरण, जळगाव, अ... पब्लिकेशन्स, १३.

७. पांडे, डॉ. बी. पी., (२०१२), २१व्या शतकाती... आंतरराष्ट्रीय संबंध, औरंगाबाद, चिन्मय प्रकाशन, १४.

८. पाटील, डॉ. वा. भा., (२०१५), भारताचे परा... धोरण, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, १०४.

९. पाटील, डॉ. वा. भा., (२०१५), भारताचे परा... धोरण, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन्स, १०६.

१०. दत्त, व्ही. पी., इंडियाज फॉरेन पॉलिसी सीन्... इंडिपेंडन्स, न्यू दिल्ली, एन बी टी प्रकाशन, १७...

११. महाराष्ट्र टाइम्स, २३ ऑक्टोबर २०१५.

१२. वाघ, डॉ. एस. एम., (२०१७), भारत शेजारी राष्ट्रे आणि परराष्ट्र धोरण, जळगाव, अथ... पब्लिकेशन्स, १११.

नवोदीत संशोधकांसाठी

कॉम्रेड प्राचार्य डॉ. विठ्ठल मोरे पारितोषिक

राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विषयाचे पदव्युत्तर विद्यार्थी/पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी / सहाय्यक प्राध्यापक फक्त यांचेसाठी महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनात प्रत्यक्ष उपस्थित राहून पेपर सादर करणाऱ्यांकरीता कॉम्रेड प्राचार्य डॉ. विठ्ठल मोरे पारितोषिक.

उत्कृष्ट संशोधन पेपर सादरीकरण

प्रथम पारितोषिक:-२१०० रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र

द्वितीय पारितोषिक -१००१ रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र

तृतीय पारितोषिक- ७०१ रुपये रोख सन्मानचिन्ह व प्रमाणपत्र

इतर तीन प्रोत्साहन पर प्रमाणपत्र

(टीप पेपर सादरीकरणासाठी विषय बंधन नाही)

PRINCIPAL
Shivaji College
Hingoli. Dist. Hingoli